

Inhoud

Woord vooraf 11

1. Tijd van verveling 17

Het voordeel je te kunnen vervelen. De gebeurtenissen gaan, de tijd komt. Ondraaglijkheid van de lineaire tijd. Het wachten. Godot. Cultuur als tijdverdrijf. Een dun gordijn van gebeurtenissen biedt zicht op het niets van de tijd. De metafysische tinnitus. Romantische verkenningen van de verveling. De drie bedrijven van het drama verveling. Als niets gaat, moet je zelf op weg gaan. Vrijheid en beginnen. De tijd vormen.

2. Tijd van beginnen 35

Het plezier ergens aan te beginnen. Beroemde beginners in de literatuur, van Kafka tot Frisch en Rimbaud. Het geval Schwertel Schneider. Beginnen, vrijheid en determinatie. Eerste bezoek aan Augustinus: het geprogrammeerde lied. Open en gesloten tijd. Moeilijk begin in de moderne voortplantingsindustrie. Bij zichzelf beginnen en te veel op zich nemen. Hannah Arendts filosofie van de nataliteit. Kansen voor een veelbelovend begin.

3. Tijd van de zorg 53

Zorg – het dienstdoende orgaan van de ervaarbare tijd. De zorg steekt de rivier over. Heideggers zorg: aan de wereld vervallen en de dood uit de weg gaan. Zorg als mogelijkhedenzin. Het probleem: in de zorg dezelfde blijven. Weer eens de ontdekking van een ‘allergelukkigst volk’. Zonder toekomstbesef, zonder zorgen. De gemoderniseerde zorg in de risicomaatschappij. De terugkeer van de oude zorg.

4. Gesocialiseerde tijd 72

Wat meet de tijd? Regelmatig verlopende bewegingen meten onregelmatig verlopende bewegingen. De klok als sociale institutie. Tijdrhythme van het geld. Tijdsdiscipline. De wonderlijke punctualiteit. De kalender van Robinson. Gelijkijdigheid. Communicatie in realtime. De telefoon van Proust en de stemmen uit het dodenrijk. Moeilijkheden met de opgerekte gelijkijdigheid. Opwaardering van het heden en opgeslagen verleden.

5. Geëxploiteerde tijd 89

Gevangen in tijdschema's. Als de tijd schaars wordt, heils-historisch, historisch, kapitalistisch. Schulden en krediet. Tijd van de geldeconomie. Versnellingen. Verschillende snelheden. Razende stilstand. Spoorwegen. De aanval van het heden op de rest van de tijd. Romantische kritiek: het suizende rad van de tijd.

6. Levenstijd en wereldtijd 110

Beperkte levenstijd, onbeperkte wereldtijd? De cyclische tijd vermindert de spanning. De christelijke aanval op de wereldtijd. De nietigheid van de tijd. Tweede bezoek bij Augustinus.

Tijdspanne, geen tijdstippen. Een kleine fenomenologie van de tijdservaring. Verledens zonder heden. De werkelijke en de voorgestelde tijd. Het absurde en de wereltijdvervullingen: materialistisch, christelijk, vooruitstrevend, evolutionair.

7. Kosmische tijd 129

Begin van de tijd. Aanvangssingulariteit. Fysische eschatologie. Bertrand Russells 'vlot van de cultuur' en de grote kosmische nacht. Einsteins relativiteitstheorie. Niet alles is relatief, maar we leven niet allemaal in dezelfde tijd. Het raadsel van de gelijktijdigheid. Ruimtetijd. Overwinning van het dualisme tussen mens en wereld. Einsteins kosmische vroomheid. Het verhevene.

8. Eigen tijd 147

De eigen tijd van het lichaam en lichaamsritmes. De verdediging van de eigen tijd als politieke taak. In de labyrinten van de eigen tijd. Waarin de werkelijkheid verdwijnt. Eigen tijd heft identiteit op. Iedereen is een laatste getuige. 'Dat ene wolkje bloeide slechts minuten.' Het ornithologische godsbewijs. Sartres niets en de tijd. Tweede kleine fenomenologie van de tijdservaring. Waarom we nootir te laat komen. Het plotselinge.

9. Spel met de tijd 168

Speelruimte door taal en schrift. De ontdekking van de tijdlagen en waar het vertellen van verhalen vandaan komt. De ondergang van Kasch, een Afrikaanse mythe. Verhalen vertellen als overlevingsmiddel. Een kleine typologie van literaire tijdpatronen. Van de Odyssee tot Balzac, van Oedipus tot de detectiveroman. Het motief van de levensleugen. Hamlet en de geremdheid. Epische en dramatische behandeling van de tijd. Tijd van de

beelden. Waarom schreeuwt Laocoön niet? Het plotselinge. Fotografie en waarheid. Een vrouw steekt de rivier over. Bobslee op ooghoogte. De paradoxen van Zeno. De onwillekeurige herinneringsbeelden van Proust. Het eeuwige ogenblik. Muziek.

10. Vervulde tijd en eeuwigheid 189

Plato's eeuwigheid en de alledaagse ervaring van het blijvende beden. Door overgave de tijd vergeten. Geestelijke en wereldlijke mystiek. Het esthetische grote ogenblik. Nietzsche, Hofmannsthal, Proust en Adorno. Verlangen naar onsterfelijkheid. Verlenging van de tijd van leven. Onsterfelijkheid van de ziel? Oerscène met de dood van Socrates. Het denken kan zichzelf niet wegdenken. Het christelijke geloof in de opstanding. Hoger egocentrisme? Het loslaten en de moeilijkheden daarvan.

Bibliografie 209

Woord vooraf

‘De tijd,’ aldus de vrouw van de hofmaarschalk in *Der Rosenkavalier* van Hugo von Hofmannsthal, ‘dat is een wonderbaarlijk iets. / Zolang je gewoon je leven leidt, is hij helemaal niets. / Maar dan opeens / voel je niets dan de tijd.’

Niet alleen als je ‘gewoon je leven leidt’ is de tijd ‘helemaal niets’. Het wonderlijke is eerder dat hij ook ‘helemaal niets’ lijkt te zijn als je er geconcentreerd aandacht aan schenkt. Iedereen kan de proef op de som nemen, je hoeft alleen maar op het merkwaardige verstriken van de tijd te letten. Wat er net nog was, bestaat niet meer, en het komende bestaat nog niet. De tijd leidt ertoe dat we een smalle strook tegenwoordigheid bewonen, aan beide kanten omgeven door een niet-zijn: het niet-meer van het verleden en het nog-niet van de toekomst. Je kunt je daarover verbazen, het kan ook verontrustend zijn. In elk geval is de heilige Augustinus over dit dubbele niet-zijn dat de tijd met zich meebrengt gaan piekeren, en in het beroemde elfde hoofdstuk van zijn *Belijdenissen* schrijft hij: ‘Wat is dus de tijd? Wanneer niemand het me vraagt, weet ik het; wil ik het echter uitleggen aan iemand die het vraagt, dan weet ik het niet.’¹

Als de tijd alleen was wat uurwerken meten, was je met het

1 Augustinus, *Belijdenissen*, Amsterdam 1985, vertaling Gerard Wijdeveld, p. 272.

antwoord op de vraag naar de tijd snel klaar. Tijd zou dan niets anders zijn dan de meetbare duur van een gebeuren. Maar we kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat daarmee de eigenlijke betekenis van de tijd nog niet eens is aangestipt. Ik kies daarom een andere weg. Ik benader de tijd door het spoor van zijn uitwerkingen te volgen, dus ik beschrijf wat hij met ons doet en wat wij ermee doen.

De weg door het labyrint van onze ervaringen met de tijd begint bij de verveling, want nergens anders wordt de tijd zo opvallend als wanneer hij niet wil verstrijken, wanneer hij stokt. Juist als het verstrijken van de tijd maar spaarzaam door gebeurtenissen wordt toegedekt, dringt het zich als zodanig op. Deze in zekere zin lege tijd, die in eerste instantie als een kwelling wordt ervaren, heeft de literatuur en filosofie van oudsher uitgedaagd, want het vermoeden is gerechtvaardigd dat je er bijzonder goed achter kunt komen wat er met de mens aan de hand is als er verder niets aan de hand is. (hoofdstuk 1)

Als de tijd dreigt te verstarren, als er niets meer beweegt, helpt het alleen om op te breken, te proberen een nieuw begin te maken en het verleden achter je te laten. De betovering die elk nieuw begin aankleeft, hangt hiermee samen dat de stokkende tijd in beweging komt, hij wordt veelbelovend, hij sleept je mee. Natuurlijk ontstaan daar ook problemen. Velerlei wordt, vaak nietsontziend, verdrongen, verwoest. En toch: de tijd biedt de mens de grote kans niet het slachtoffer te blijven van zijn verleden, maar dit achter zich te laten. Eerst zijn anderen iets met jou begonnen, nu begin jij zelf iets met jezelf. Dat is de bezielende tijd van het beginnen. Ik ben niet alleen ik, ik ben ook een ander, verklaart de beginner. (hoofdstuk 2)

De tijd van het beginnen is op iets toekomstigs gericht en gaat met optimisme gepaard. In de regel wordt de gericht-

heid op de toekomst echter beheerst door de zorg, in al haar vormen – van de zorg voor elkaar tot alles wat men uit voorzorg doet. Omdat we niet alleen in de tijd leven, maar ons van de tijd bewust worden, valt het niet te vermijden dat zich voor ons een hele horizon van toekomst opent, waar we zorgend en uit voorzorg op betrokken zijn. De zorg is een dienstdoend orgaan van onze tijdservaring. Alle levenssferen worden erdoor omvat, omdat we met alles wat we doen en zijn aan het verstrijken van de tijd zijn overgeleverd. Zorg isoleert de mens, maar uit zorg dromt hij ook samen in het maatschappelijke collectief, dat zichzelf in moderne omstandigheden vervolgens als risicomaatschappij opvat. (hoofdstuk 3)

De tijd wordt gesocialiseerd. Op dat moment begint de macht van de uurwerken. Het uurwerk is niets anders dan een sociale institutie. Met behulp van regelmatig terugkerende verschijnselen, waarover men het maatschappelijk eens is geworden – van zonnewijzers tot atoomklokken –, wordt de duur van onregelmatige verschijnselen gemeten. Maatschappelijke gebeurtenissen worden door een netwerk van tijd met elkaar verbonden. In het machinetijdperk wordt het uurwerk een machtsinstrument, en met de spoorwegen ontstaat de behoefte aan een coördinatie van het tijdsverloop die de lokale tijd overstijgt. De moderne techniek maakt ten slotte een communicatie tussen ruimtelijk ver van elkaar gelegen punten in *realtime* mogelijk. Daarmee wordt de beleving van globale gelijktijdigheid mogelijk. Dat bestond in de geschiedenis van de mensheid nog nooit eerder en vormt een dramatische uitdaging, misschien zelfs een té grote uitdaging voor het tot dusver bestaande type mens. Wie weet bevinden we ons midden in een culturele mutatie. (hoofdstuk 4)

De gesocialiseerde tijd wordt ook de geëxploiteerde tijd. Er wordt handelgedreven met tijd. Tijd wordt geld. De snel-

heid waarmee maatschappelijke en economische activiteiten verlopen neemt enorm toe. Er ontstaan in de maatschappij sferen met verschillende snelheden. Zo is de financiële economie bijvoorbeeld sneller dan de democratie, die voor haar besluitvorming meer tijd nodig heeft. Er ontstaat een politieke machtsstrijd rond de vraag wie het tempo bepaalt. De tijd wordt gepolitiseerd. Met de versnelling wordt meer toekomst verbruikt en het verleden sneller van zijn waarde beroofd. Het heden belast de toekomst met zijn afval en verbruikt de natuurschatten die in de loop van miljoenen jaren zijn ontstaan: de aanval van het heden op de rest van de tijd. (hoofdstuk 5)

Ook als je soms het gevoel hebt dat je volledig zit opgesloten in de gesocialiseerde en geëxploiteerde tijd, is die sfeer toch niet alles. We werpen een blik op een kosmische tijd die onze persoonlijke levenstijd, maar ook de levensduur van hele maatschappijen en culturen oneindig overstijgt. Er zijn altijd al pogingen gedaan levenstijd en kosmische tijd op een betekenisvolle manier met elkaar in verband te brengen. De natuurlijke cycli, de kosmische tijdperken, de christelijke heilsgeschiedenis, de idee van de vooruitgang over generaties heen, ten slotte de evolutie als geschiedenis van een almaar hogere ontwikkeling – ze dienen als oriëntatie om de absurditeit van de ontzaglijke tijdruimtes weg te nemen en daar enige zin aan te geven. (hoofdstuk 6)

Maar als we ons echt met de tijd van het wereldruim inlaten, wordt dat steeds moeilijker. Met Einsteins relativiteitstheorie is het raadsel van de tijd nog groter geworden. Weliswaar is niet alles relatief, maar niet alles bestaat in dezelfde tijd. De natuurwetenschap heeft ingezien dat de tijd geen absolute grootheid is. Mogelijk heeft hij net als al het andere een begin en een eind, en misschien vormt hij alleen maar een oppervlakteverschijnsel. Maar ook terwijl er theorieën over

het zogenaamd illusoire karakter van de tijd worden ontwikkeld, verstrijkt de tijd. (hoofdstuk 7)

Terug uit het wereldruim naar de eigen tijd van het lichaam en zijn ritmes: de ontmoeting met de tijd zoals die aan het eigen lichaam wordt ervaren. Tot de eigen tijd behoort echter ook de innerlijke tijd van het bewustzijn. In het bewust beleven van het verstrijken van de tijd vindt namelijk de geheimzinnige omzetting van het werkelijke in het onwerkelijke plaats. Waar is het verleden als er geen tastbare sporen meer van bestaan? Is het bewustzijn dan de enige bewaarplaats? En als het vergeten begint en de dingen uit het verleden ook uit het bewustzijn verdwijnen, is het dan alsof die dingen nooit hebben bestaan? Dit geldt niet alleen voor het grote geheel, maar ook voor de individuen. Iedereen is de laatste getuige voor iets wat met hem onherroepelijk ten onder gaat. De moderne geheugenbanken helpen wat dat aangaat niets, want die bewaren uiterlijke sporen, geen innerlijke toestanden. Het bewustzijn van de tijd ontdekt de furie van het verdwijnen. Dat verdragen we alleen omdat nieuwe werkelijkheden elkaar op het toneel van ons bewustzijn verdringen, ook als ondanks alle gelijktijdigheid elke indruk een beetje verlaat tot het bewustzijn doordringt. (hoofdstuk 8)

We staan onherroepelijk onder het bewind van de tijd. Des te beter dat we er op zijn minst mee kunnen spelen. In verhalen kunnen we ons vrij in de tijd bewegen – vooruit en weer terug. Misschien is dit wel het eigenlijke geheim van de aantrekkingskracht van literatuur. Op een speelse manier beheersen we de tijd, terwijl we anders in zijn macht zijn. In het spel met de tijd verwerven we een tijdelijke soevereiniteit, zowel in de literatuur als in de wereld van de beelden en in de muziek. In het tijdperk van de reproduceerbaarheid van teksten, beelden en klanken heeft het spel met de tijd

nogmaals een verandering ondergaan. Maar het blijft zo dat het leven zelf geen replay-knop kent. (hoofdstuk 9)

Het spel met de tijd heeft met vervulde tijd van doen, en de vervulde tijd kan doorgaan als voorproefje van wat men de eeuwigheid heeft genoemd. Eeuwigheid is geen eindeloze tijd, maar iets anders dan tijd. Eeuwigheid is een beeld waar de mensheid verlangend naar uitziet, net zoals onsterfelijkheid of het christelijk geloof in een opstanding van lichaam en ziel. Al deze uiterst verschillende voorstellingen houden verband met de vermoedelijk onoplosbare tegenspraak dat wij onszelf van buitenaf kunnen zien en daarom weet hebben van onze dood, ook al kunnen we onszelf van binnenuit toch niet wegdenken. Men kan zich het eigen niet-zijn eenvoudigweg niet voorstellen – waaruit het een en ander volgt. (hoofdstuk 10)